

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

УДК 349.2

DOI <https://doi.org/10.32837/chern.v0i5.269>**Г. А. Волошкевич**

кандидат юридичних наук, доцент кафедри державно-правових дисциплін
Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького
orcid.org/0000-0003-2729-251X

КОНЦЕПЦІЯ НОВОГО СУДОУСТРОЮ В ПОГЛЯДАХ ПРЕДСТАВНИКІВ РОСІЙСЬКИХ ЛІВИХ ПОЛІТИЧНИХ СИЛ ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті аналізуються проблеми реформування судуострою в поглядах представників російських лівих політичних сил на початку ХХ століття.

Проаналізовано передумови формування негативного ставлення лівих сил до старої моделі судуострою та їх загального критичного сприйняття суду як державної інституції. Робиться висновок, що основними недоліками наявної на початку ХХ ст. судової системи з точки зору марксистів та їх послідовників була залежність суду від адміністративної влади та відсутність у суді широкого народного представництва.

Критичне ставлення до державної машини, зокрема до судових органів, упевненість у зникненні держави та її інститутів у постреволюційну добу не сприяло формуванню ґрунтовних теоретичних розробок концепції нового судуострою. Більшість представників лівих політичних сил висловлювалися за можливість збереження суду на перехідному етапі до бездержавного суспільства та визначили основні завдання з його реформування.

За основу нової моделі судуострою взято модель «народного суду» часів Паризької Комуні. Основними принципами нової моделі судуострою, запропонованої марксистами, ставали: виборність суддів, надання права обирати та бути обраним на посаду судді представникам «трудова верств» населення, соціальна та юридична відповідальність суддів перед своїми виборцями.

Зроблено висновок, що в політичних програмах та партійних документах російських лівих політичних партій початку ХХ ст. був відсутній чіткий план реформування судової системи та остаточно сформована модель участі народу в здійсненні правосуддя. Висловлювалися лише загальні гасла щодо необхідності руйнації старої судової системи, яка не зовсім спроможна захищати та реалізовувати інтереси пролетаріату, та заміни її на нову, що буде ґрунтуватися на принципі виборності суддів та широкого залучення «трудова» верств населення до відправлення судочинства.

Ключові слова: марксизм, судуострій, недоторканність суддів, виборність суддів, народний суд, соціал-демократична робітничка партія.

Voloshkevych H. A. THE CONCEPT OF A NEW JUDICIARY IN THE VIEWS OF THE LEFT-WING POLITICIANS IN THE EARLY 20th CENTURY

The article analyzes the problems of judicial reform in the views of the left-wing politicians in the early twentieth century.

The preconditions for the formation of the leftists negative attitude to the old judiciary model and their general critical perception of the court as a state institution are analyzed. It is concluded that from the point of view of Marxist and their followers, the dependence of the court on administrative authorities and the lack of broad representation of people in the court were the main short coming soft he judicial system in the early twentieth century.

Due to the critical attitude to the government machine, to the judiciary in particular, expectations of the state and its institutions collapse in the post-revolutionary era, theoretical development soft he new judiciary were not worked out. At the same time, the majority of the left-wing representatives declared for the possibility of main tainting the court in a transitional stage to a state less society and defined the main tasks for its reform.

The new model of the judiciary was based on the "people's court" model of the Paris Commune. The main principle soft he new judiciary model proposed by Marxists were the following: the election of judges, the right of the "working class" representatives to elect and be elected to the judge position, the social and legal responsibility of judges to their voters.

It is concluded that the political program sand party documents of the Russian left-wing political parties of the early twentieth century did not contain any clear plan for reforming the judiciary or the formed model of people's participation in the justicial proceedings. Only general slogan about the need to destroy the old existing judicial system, in capable of defending and realizing the proletariat's interests were expressed. The leftists declared about the necessity or eplaceitwith a newone, which would be based on the principle of judges election and participation of the "working class" population in the legal procedures.

Key words: Marxism, the judiciary, the inviolability of judges, the election of judges, the people's court, the Social Democratic Party of Workers

Одним з актуальних завдань сучасної вітчизняної історико-правової науки є «виявлення, узагальнення та оцінка організації і діяльності судової влади на різних відтинках вітчизняної історії від античних часів і до сучасності» [1, с. 5]. Востанній період спостерігається певна диспропорційність у напрямі історико-юридичних досліджень судової влади. Так, основна частина публікацій присвячена дореволюційним судовим інститутам, натомість функціонування радянських судових установ, зокрема т.зв. «народних судів», опинилося поза увагою науковців. Розуміння причин виникнення та особливостей функціонування цієї судової моделі може дати ґрунтовний матеріал для усвідомлення сучасних проблем українського судочинства, яке продовжує перебувати під впливом радянського минулого. Тож актуальним, на наш погляд, є звернення уваги на проблему формування політико-правових поглядів представників лівих політичних сил щодо судоустрою та статусу суддів.

Дослідження історії «народного суду» традиційно прийнято вести з часу становлення радянської влади на теренах колишньої Російської імперії та кардинальних змін у політичній системі суспільства, зокрема судовій. Саме в цей період, як указували радянські дослідники, вперше залучено представників всіх верств населення до відправлення судочинства, забезпечено безпосередній зв'язок між судом та громадськістю, запроваджено принципи реального демократичного судочинства [2, с. 15; 3, с. 9].

Звісно, це переконливо доводить нещодавно опубліковане ґрунтовне дослідження з історії судочинства на українських землях, історія знала різноманітні форми участі суспільства у відправленні правосуддя, як-от народні суди грецьких полісів, вічові зібрання, копні суди, козацькі суди, волосні суди і т. ін. [1, с. 49–230]. Тож народні судді та народні засідателі, запроваджені в СРСР, можуть бути кваліфіковані як одна з форм участі, але аж ніяк не перша чи єдина, як інколи прагнули це показати вищезгадані радянські дослідники. З іншого боку, не варто недооцінювати роль народного суду в розвитку національної судової системи, адже тривалий період саме ці суди були ключовою ланкою судової системи, накопичивши значний досвід, який може стати в пригоді сучасним поколінням. Однак розуміння причин виникнення та характеру розвитку народних судів, особливо на ранньому етапі їх утворення та функціонування, не є можливим без загального уявлення про погляди представників радянської влади на суд та суддів у дореволюційний період.

Учення марксизму про суд, його роль у державному механізмі та житті суспільства ґрунтувалося на декількох принципових положеннях,

які в подальшому були розвинуті російськими більшовиками. По-перше, виходячи з позиції класової боротьби між різними соціальними групами, перші ідеологи марксизму розглядали державу та її інститути як інструмент, за допомогою якого панівний клас забезпечує придушення та поневолення експлуатованого класу. Основним завданням пролетаріату в умовах протистояння з капіталістичним оточенням є руйнування державної машини. Зокрема, у статті, присвяченій подіям у Франції, К. Маркс закликав місцевих революціонерів «не передавати з одних рук в інші військово-бюрократичну машину, а зруйнувати її» [4, с. 13]. Говорячи про неодмінне відмирання держави в майбутньому безкласовому суспільстві, перші теоретики марксизму вказували на можливість використати на перехідному етапі державну машину для захисту від можливості реставрації старих порядків в інтересах пролетаріату: «державна є лише тимчасовою організацією, яку пролетаріату доводиться використовувати в боротьбі, в революції, щоб насильно придушити своїх противників» [4, с. 35]. Особливістю цієї нової держави перехідного типу ставало зосередження всієї повноти влади в руках пролетаріату, т.зв «диктатура пролетаріату», яка мала реалізовуватись через виборні органи.

Як і ранні марксистки, представники лівих політичних сил у Росії та Україні виступали прихильниками ідеї класової сутності держави та її приреченості на відмирання. «Усі попередні революції, – підкреслював В. Ленін, – покращували державну машину, однак її слід розбити, знищити. Цей висновок є головним у вченні марксизму про державу» [4, с. 25].

Аналогічні погляди висловлювались і щодо судової системи Російської імперії, оскільки (відповідно до класової теорії марксизму) буржуазний суд уважався активним захисником «прав експлуататорів» та був засобом реалізації політичної волі. Зокрема, це демонструвалося на прикладі політичних процесів, які відбувалися в Російській імперії над представниками різних опозиційних політичних сил. У газетах та листівках, у виступах та розмовах прихильники більшовицької партії дали нищівну характеристику суду, вбачаючи в його рішеннях упередженість, указівку «згори» або просто соціальний антагонізм між суддями та підсудним. Загальне враження від тодішньої судової системи висловив В. Ленін, охарактеризувавши у 1918 р. дореволюційний суд як «сліпе, тонке знаряддя безжалісного придушення трудящих» [5, с. 270], а судові рішення визначав актом політичної помсти [6, с. 293]. Події 1905–1907 рр. сприяли формуванню остаточного переконання в лавах більшовицької партії щодо правильності вищенаведених оцінок судових органів. Формування в цей період військово-польових судів та

їх активне залучення до боротьби з революційними виступами, відвертий каральний характер судочинства, за якого частими були відступи від загальних принципів правосуддя, – усе це остаточно підірвало будь-яку довіру до старої судової системи.

Цілком передбачувано, що форми народного представництва, існуючи в Російській імперії, у судах також отримали негативну оцінку. Особливо неприйнятним було ставлення до інституту станових представників у судових палатах, оскільки, про що ми вже говорили вище, основна частина цих представників формувалася з числа представників вищих прошарків населення, тому, на думку більшовиків, не враховувала інтереси трудящих, а захищала інтереси царської монархії. «Станові представники, – зазначив лідер більшовиків, – є мовчазними статистами, грають принизливу роль понятих, які прагнуть затвердити рішення, прийняті чиновниками судового відомства» [7, с. 13]. Однак і суд присяжних, який неодноразово ставав на захист революціонерів, також не викликав у них надмірного захоплення чи схвалення. Звісно, його оцінка та характеристика в революційній літературі була значно кращою від усіх інших інститутів старого суду. Про нього писали як про «суд вулиці, який особливо цінний тим, що вносить живу струю в дух канцелярського формалізму, яким наскрізь просякнуті наші урядові установи» [8, с. 407–408]. Наявність під час виборів присяжних майнових та соціальних цензів, практика усунення від участі в суді присяжних робітничого населення призводили до формування, з точки зору більшовицьких ідеологів, «дрібнобуржуазного» складу присяжних, що суперечило їхнім інтересам та ідеологічним настановам.

У результаті загалом негативного ставлення до дійсної судової системи висновок щодо її подальшої долі після революції ставав однозначним – ліквідувати. Це підтверджується і словами В. Леніна, який, характеризуючи події 1917 р., вказував, що «безумовним обов'язком пролетарської революції було не реформувати судові установи (цим завданням обмежувалися кадети та їх підголоски меншовики і праві есери), а повністю знищити, зруйнувати до основи весь старий суд та його апарат» [9, с. 163].

Говорячи про загальне критичне ставлення більшовиків до держави, до її окремих інститутів, про наміри зруйнувати державну машину, яка дісталась у спадок від царату, не можна стверджувати, як це інколи робиться окремими вченими, що В. Ленін та його оточення збирались ліквідувати державний апарат одразу після перемоги революції. Як правило, подібні твердження ґрунтуються на висловлюваннях представників низового та середнього партійного апарату, які

досить спрощено, поверхнево, сприймали основні положення вчення марксизму. Лідери ж більшовицької партії чудово розуміли, що процес переходу до нового типу суспільства буде досить тривалим. Так, уже після революції, виступаючи на III з'їзді комсомолу, В. Ленін визначав період побудови комунізму і, відповідно, відмирання держави життям одного покоління, тобто приблизно 20–30 років. Протягом цього перехідного періоду державна машина мала бути збережена задля забезпечення перемоги та подальшого утримання влади пролетаріатом. Дискутуючи з опонентами щодо цього питання, В. Ленін заявляв: «Марксизм відрізняється від анархізму тим, що визнає необхідність держави та державної влади в революційний період загалом і епоху переходу від капіталізму до соціалізму зокрема» [10, с. 76]. Однак сама структура державного апарату та принципи і механізм реалізації державної влади мали кардинально змінитись, оскільки жодна зі старих моделей не відповідала цілям та завданням більшовиків. «Нам потрібна держава, – продовжував дискусію В. Ленін, – але нам потрібна не така держава, яку створила всюди буржуазія, починаючи від конституційної монархії та завершуючи самими демократичними республіками... Марксизм відрізняється від дрібнобуржуазного, опортуністичного «соціал-демократизму» Г. Плеханова, Каутського та Ко тим, що визнає необхідність для вказаного періоду не такої держави, як звичайна парламентарна буржуазна республіка, а такої, як Паризька Комуна» [10, с. 76].

Таким чином, можна зробити висновок, що більшовики не збирались одразу відмовлятися від держави (як суспільного інституту) і суду (як його складової частини), проте прагнули побудувати принципово новий державний апарат, зруйнувавши старий. Постає питання щодо планів реформування судової системи та вибору конкретних форм участі народу у відправленні правосуддя.

Слід одразу підкреслити, що до початку революції 1917 р. представники лівих політичних сил не мали чіткого плану державного будівництва, а основну увагу приділяли проблемі ліквідації старої державної машини. Виступаючи у 1922 р. на IV з'їзді радянських юристів, соратник В. Леніна М. Калінін визнавав, що «до останнього часу існував лише один підхід до держави і права..., вони мали бути знищені» [11, с. 109].

Теоретичні розробки майбутніх форм судоустрою та судочинства носили поверхневий, фрагментарний характер. Так, у програмі РСДРП майбутній судовій системі присвячено тільки декілька пунктів: п. 10 – виборність суддів народом; п. 11 – право переслідувати в судовому порядку будь-якого чиновника перед судом присяжних [12, с. 12]. Трохи ширші уявлення про погляди партійних лідерів на проблеми майбут-

нього судоустрою дає аналіз їхніх публікацій та виступів.

У рамках реформування судової системи за основу планувалося взяти досвід Паризької Комуні, яка, як вважають дослідники, була для керівників більшовицької партії взірцем для розбудови нової радянської держави [13, с. 12]. При цьому, як правило, звертали увагу на два аспекти майбутнього судового будівництва, як-от відповідне соціальне походження судді та виборність суду населенням.

Перший принцип був тісно пов'язаний із концепцією диктатури пролетаріату в тому її розумінні, який був поширений у середовищі російських революціонерів: влада в інтересах народу може здійснюватися тільки представниками цього класу, а інші соціальні верстви повинні бути усунуті від влади. На подібних позиціях перебували не лише представники більшовицької партії, а й лідер та провідний теоретик російського меншовизму Г. Плеханов [4]. Висновок про неможливість обіймати посади суддів у новому народному суді особами непролетарського походження можна зробити і на підставі аналізу висловів В. Леніна щодо оцінок Судової реформи 1864 року. «Установлений судовими статутами порядок формування судів, – писав він, – забезпечував робітничі класи такими кадрами суддівських чиновників, які будуть глибоко ворожі масам трудового населення: судді, як правило, дивляться на робочого так, як на п'яницю, нахабу та неука, оскільки ці судді набираються з класу буржуазії, з класу імушних осіб, які завжди зберігають зв'язки з буржуазним суспільством, а від робочих відгороджуються китайською стіною» [8, с. 275]. Прибрати «суддів-мумій» та «суддів-банкірів» закликав і А. Луначарський у своїй експресивній статті, опублікованій у грудні 1917 року [15, с. 213]. Кадровий вакуум, що мав утворитися внаслідок усунення із судових органів «буржуазних елементів», планувалося заповнити виборними представниками з народу, насамперед представниками робітничого класу.

Виборність ставала другим наріжним каменем майбутньої судової системи. На необхідності виборності суду наголошувалось у працях Енгельса, присвячених досвіду Паризької Комуні, де, зокрема, позитивно оцінювалося рішення комунарів: «призначити на всі посади з управління та суду осіб, обраних загальним виборчим правом, та запровадити можливість їх відкликання у будь-який момент» [16, с. 189–201]. Про необхідність виборності суддів наголошувалося і в публікаціях В. Леніна влітку 1917 року – «повна виборність усіх без винятку посадових осіб» [4, с. 37]. Загалом, аналіз партійних документів лівих політичних сил та виступів їх представників дозволяє говорити про те, що більшість із них виступали саме за виборний, а не призначуваний порядок

формування суддівського корпусу. Зокрема, про виборність суддів ідеться в прийнятій у 1903 році програмі партій соціал-демократів [17, с. 25] та в 1906 році в політичній програмі партії есерів [12, с. 12]. Далі декларування принципу виборності суддів ці документи не йшли, тому, як справедливо зауважує щодо цього В. Биков, «не дивлячись на всі декларації, незрозумілим залишається те, яким російські соціалісти вбачали цей «виборний» суд» [18, с. 187].

Крім того, на думку прихильників соціалістів, принцип виборності суддів, міг бути обмежений у разі необхідності досягнення поставлених цілей, хоч і проголошувався як обов'язковий елемент нової судової системи. Такий висновок, зокрема, робився з урахуванням досвіду французьких революціонерів кінця XIX ст., коли в умовах кризової ситуації та напруженої боротьби з ворожим оточенням останнім доводилося відмовлятися від проведення виборів і здійснювати безпосереднє призначення, що також визнавалося цілком слушним кроком [19, с. 13–14].

Слід зазначити, що в ранніх роботах лідерів соціалістів досить часто проглядалося ідеалістичне ставлення до результатів прямих виборів в органи державної влади, зокрема в судові. Так, описуючи діяльність промислових судів, В. Ленін зазначав, що наділені правом вибору люди будуть обирати «найбільш розумних, чесних, тих, хто захищають права та потреби робітників» [8, с. 276]. Крім вищезазначеного соціального критерію, інші вимоги до судді не визначалися, а питання про його фахову освіту, кваліфікацію не було розроблено. Наявні вже в другій XIX ст. проблеми з виборністю мирових та волосних судів, які свідчили, що виборність не є запорукою формування високоякісного суддівського корпусу, відкидалися з посиланням на фіктивність виборчого процесу в царській Росії.

Поза увагою представників лівих політичних сил залишалося і питання юридичної відповідальності майбутніх народних суддів та забезпечення їх незалежності та недоторканності. Не можна казати, що більшовики не усвідомлювали реального значення цих питань, адже в їхніх роботах чимало уваги приділялося питанням політичного переслідування представників їхніх партій і робився висновок про зумовленість судових вироків дійсними важелями впливу на суддів зі сторони царської адміністрації. Однак саме закріплення в Судових статутах принципу незалежності та недоторканності суддів, дозволяло більшовикам робити висновок про неефективність вищезазначених інститутів у межах політичної моделі. Розглядаючи у своїх роботах справу про вбивство представниками поліції місцевого селянина та критикуючи поблажливість і лояльність суду, який виніс найменше з усіх можливих пока-

рань, Ленін підштовхує свого читача до висновку про тісний взаємозв'язок між судом та поліцією («чиновники судять чиновників») [8, с. 276]. Не є випадковим те, що в подальшому один із фундаторів радянської судової системи М. Криленко, посилаючись на творчість Леніна, відстоював тезу, що незмінюваність та незалежність суду в буржуазному ладі робить суддів незалежними лише від пролетаріату [20, с. 12]. Критикуючи систему, прихильники лівих політичних сил, на відміну від дореволюційних юристів, які розробили низку актуальних пропозицій щодо наповнення принципів незалежності та незмінюваності реальним змістом, не зробили жодних конструктивних пропозицій щодо того, як уникнути подібного підпорядкування суддів у майбутньому. Уважалося, що гарантією недоторканності особи (подібний висновок можна екстраполювати на народних суддів) буде політична система, у якій «участь у виданні законів та державному управлінні братимуть народні представники» [8, с. 368]. До того ж висловлювалися думки, що в пролетарській державі суддя повинен бути підконтрольний і народові, і владі, яка не відокремлена від цього народу, що означало заперечення самої сутності інституту недоторканності. Зокрема, йдеться про інститут народного відкликання суддів, який прихильники лівих партій уважали обов'язковим для нової пролетарської держави [4, с. 37; 16. с. 343]. Ці погляди також безпосередньо закріпились у програмних документах есерівських, меншовицьких та більшовицьких партійних організацій [17, с. 25; 12, с. 12]. Проте конкретних пропозицій про порядок відкликання, форми контролю за роботою суддів або способи боротьби із суддями-порушниками в опублікованих роботах не було.

Підсумовуючи вищезазначене, можна зробити висновок, що на початку ХХ ст. в середовищі лівих політичних сил Російської імперії не було чіткого уявлення про майбутню модель судоустрою та основи правового статусу суддів. Критичне ставлення до державної машини, зокрема до судових органів, упевненість у зникненні держави та її інститутів у постреволюційну добу не сприяло формуванню ґрунтовних теоретичних розробок концепції нового судоустрою. Був відсутній чіткий план реформування судової системи та остаточно сформована модель участі народу в здійсненні правосуддя. Висловлювалися лише загальні гасла щодо необхідності руйнації старої судової системи, не зовсім спроможної захищати та реалізовувати інтереси пролетаріату, та заміни її на нову, що буде ґрунтуватися на

принципі виборності суддів та широкого залучення «трудових» верств населення до відправлення судочинства. У теоретичних розробках були відсутні актуальні для кінця ХІХ – початку ХХ ст. питання забезпечення незалежності суддів та особливого порядку їх юридичної відповідальності, натомість послідовно наводилася думка про можливість та необхідність вільного відкликання суддів народом.

Література

1. Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку : монографія / За ред. І.Б. Усенко. Київ : Наук. думка, 2014. С. 503.
2. Луначарский А.В. Революция и суд. *Материалы Народного комиссариата юстиции*. 1918. Вып. II.
3. Портнов В.П., Славин М.М. Становление правосудия в Советской России (1917–1922 гг.). Москва : Наука, 1990. С. 166.
4. Ленін В. Держава та революція. Відень : Друкарня «Адрія», 1920.
5. Полное собрание сочинений В.И. Ленина. Издание 5-е. В 55 т. Москва : Политиздат, 1974. Т. 35. С. 595.
6. Полное собрание сочинений В.И. Ленина. Издание 5-е. В 55 т. Москва : Политиздат, 1974. Т. 5. С. 550.
7. Смирнов Л.Н. Ленинские идеи о суде и правосудии и их претворение в жизнь. *Бюллетень Верховного Суда СССР*. 1977. № 5. С. 3–16.
8. Полное собрание сочинений В.И. Ленина. Издание 5-е. В 55 т. Москва : Политиздат, 1974. Т. 4. С. 565.
9. Полное собрание сочинений В.И. Ленина. Издание 5-е. В 55 т. Москва : Политиздат, 1974. Т. 36. С. 741.
10. Полное собрание сочинений В.И. Ленина. Издание 5-е. В 55 т. Москва : Политиздат, 1974. Т. 31. С. 671.
11. Полянский Н.П. Первые страницы советской науки о суде. *Правоведение*. 1957. № 1. С. 107–111.
12. Программа Российской социал-демократической рабочей партии *Программы главнейших русских партий*. Москва, 1917. С. 20.
13. Зайчук В. Ленін про соціалістичне правосуддя. *Радянське право*. 1969. № 3. С. 4.
14. Гел Дрепер «Диктатура пролетаріату» в Маркса й Енгельса *Спільне*. 2012. № 4: Класова експлуатація та класова боротьба. URL: <https://commons.com.ua/uk/diktatura-proletariatu-v-marкса-j-e> (дата звернення: 20.10.2021).
15. Герцензон А.А. Уголовное право и социология. Проблемы социологии уголовного права и уголовной политики. Москва : Юридическая литература, 1970. С. 286.
16. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Издание 2-е. В 50 т. Москва : Политиздат, 1962. Т. 22. С. 804.
17. Партия социалистов-революционеров. Программа и организационный Устав. [Б. м.]: Тип. партии социалистов-революционеров, 1906. С. 38.
18. Буков В.А. От российского суда присяжных к пролетарскому правосудию: у истоков тоталитаризма. Москва : Археографический центр. 1997. С. 452.
19. Кожевников М.В. История советского суда. 1917–1956 годы. Москва : Госюриздат, 1957. С. 383.
20. Крыленко Н.В. Ленин о суде и уголовной политике. Москва : Совиздат, 1935. С. 205.